IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 22 Issue 01 IYUN 2026

BARQAROR TIL BIRLIKLARINING LINGVISTIK TALQINI VA ULARNING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI

Valijonova Mag‘ruba

Qo‘qon DU 1-bosqich magistranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada barqaror til birliklarining lingvistik mohiyati, ularning asosiy belgilari hamda lingvomadaniy xususiyatlari tahlil qilingan. Frazeologizmlar, maqollar, matallar va aforizmlarning til tizimidagi o‘rni yoritilib, ular orqali xalqning milliy qadriyatlari va madaniy tajribasi ifodalanishi ko‘rsatib berilgan. Shuningdek, barqaror birliklarning lingvomadaniy kodlarni aks ettirishdagi ahamiyati ilmiy manbalar asosida tadqiq etilgan.

Kalit so‘zlar: barqaror til birliklari, frazeologizm, paremiologiya, lingvomadaniyat, lingvomadaniy kod, milliy qadriyatlar, maqol, matal.

Abstract. This article analyzes the linguistic nature and linguocultural features of stable language units. The role of phraseological units, proverbs, sayings and aphorisms in the language system is discussed, and their significance in reflecting national values and cultural experience is highlighted. The importance of stable language units in representing linguocultural codes is also examined on the basis of scientific sources.

Keywords: stable language units, phraseology, paremiology, linguoculture, linguocultural code, national values, proverb, saying.

Аннотация. В данной статье анализируется лингвистическая природа устойчивых языковых единиц, а также их лингвокультурологические особенности. Рассматривается роль фразеологических единиц, пословиц, поговорок и афоризмов в языковой системе, а также подчеркивается их значение в отражении национальных ценностей и культурного опыта народа. Кроме того, на основе научных источников исследуется важность устойчивых языковых единиц в репрезентации лингвокультурных кодов.

Ключевые слова: устойчивые языковые единицы, фразеологизм, паремиология, лингвокультура, лингвокультурный код, национальные ценности, пословица, поговорка.

KIRISH

Zamonaviy tilshunoslikda tilni inson tafakkuri, madaniyati va milliy dunyoqarashi bilan uzviy bog‘liq holda o‘rganishga bo‘lgan qiziqish tobora ortib bormoqda. Antropotsentrik va lingvomadaniy yondashuvlarning rivojlanishi natijasida til birliklarining nafaqat lisoniy, balki madaniy va kognitiv xususiyatlarini tadqiq etish dolzarb ilmiy yo‘nalishlardan biriga aylandi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, barqaror til birliklari xalqning tarixiy tajribasi, urf-odatlari, qadriyatlari va milliy mentalitetini o‘zida aks ettiruvchi muhim til hodisasi hisoblanadi[1]. Barqaror til birliklari tarkibiga frazeologizmlar, maqollar, matallar, aforizmlar hamda boshqa turg‘un birikmalar kiradi. Ular nutqda tayyor holda qo‘llanilishi, semantik yaxlitligi va tarkibiy barqarorligi bilan ajralib turadi. Tilshunoslikda mazkur birliklarning mohiyati, tasnifi va funksional xususiyatlari yuzasidan turli ilmiy qarashlar mavjud bo‘lib, ular frazeologiya va paremiologiya doirasida keng o‘rganilgan[2].

[1] Ganiyeva Sh. O‘zbek frazeologizmlari strukturasi (shakliy va mazmuniy modellashtirish). Fil.fan.fals.dok. diss. – Farg‘ona, 2017. – B. 17–23.

[2] Berdiyorov H., Rasulov R. O‘zbek tilining paremiologik lug‘ati. – Toshkent: O‘qituvchi, 1982. – B. 11–12.

Jahon tilshunosligida V.V. Vinogradov, N.M. Shanskiy, N.F. Alefirenko va N.N. Semenenko kabi olimlar frazeologik birliklarning nazariy asoslarini ishlab chiqqan bo‘lsalar, o‘zbek tilshunosligida H. Berdiyorov, R. Rasulov, Sh. Ganiyeva va A. Nurmonovlarning ilmiy ishlari barqaror birliklarning struktur-semantik hamda funksional xususiyatlarini yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi. Biroq ushbu birliklarning lingvomadaniy xususiyatlari va ularda mujassam bo‘lgan milliy-madaniy mazmunni tadqiq etish masalasi hanuz dolzarbligicha qolmoqda.

Barqaror til birliklari xalqning dunyoqarashi, axloqiy qarashlari, turmush tarzi va madaniy qadriyatlarini aks ettiruvchi lingvomadaniy vosita sifatida alohida ahamiyatga ega. Har bir maqol, matal yoki frazeologizm ortida muayyan tarixiy tajriba, madaniy stereotip va milliy tafakkur mahsuli mujassam bo‘ladi. Shu sababli ularni lingvistik va lingvomadaniy jihatdan kompleks o‘rganish til va madaniyat o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni chuqurroq anglash imkonini beradi. Mazkur maqolada barqaror til birliklarining nazariy asoslari, ularning lingvistik talqini hamda lingvomadaniy xususiyatlari ilmiy manbalar asosida tahlil qilinadi. Shuningdek, barqaror birliklarning milliy-madaniy axborotni saqlash va uzatishdagi o‘rni yoritilib, ularning zamonaviy tilshunoslikdagi ahamiyati ochib beriladi.

Til tizimida barqaror til birliklari alohida o‘rin egallaydi. Ular nutq jarayonida qayta yaratilmaydigan, balki tayyor holda qo‘llaniladigan, tarkibiy va semantik yaxlitlikka ega bo‘lgan lisoniy birliklar sifatida tavsiflanadi. Barqaror birliklarning asosiy belgilaridan biri ularning turg‘unligi hisoblanib, bu xususiyat birlik tarkibidagi komponentlarning o‘zgarmasligi va mazmuniy birligi bilan izohlanadi. Shu jihatdan ular erkin so‘z birikmalaridan farqlanadi. Erkin birikmalar nutq jarayonida hosil qilinsa, barqaror birliklar til egalarining ongida tayyor model sifatida mavjud bo‘ladi va zaruratga ko‘ra qo‘llanadi[3].

Tilshunoslikda barqaror birliklarning mohiyatini aniqlash masalasi uzoq yillardan buyon bahs-munozaralarga sabab bo‘lib kelmoqda. Ayrim olimlar ularni faqat frazeologik birliklar doirasida talqin qilgan bo‘lsalar, boshqa tadqiqotchilar maqol, matal, aforizm va turg‘un o‘xshatishlarni ham ushbu guruh tarkibiga kiritadilar. Bu holat barqaror birliklarning murakkab va ko‘p qatlamli hodisa ekanligini ko‘rsatadi.

N.M. Shanskiyning ta’kidlashicha, ma’nosi, tarkibi va tuzilishi jihatidan doimiy bo‘lgan hamda nutqda tayyor holda qo‘llaniladigan barcha birliklar frazeologik fond tarkibiga kiradi[3]. Bunday yondashuv barqaror birliklarni keng ma’noda tushunishga asos bo‘ladi. O‘zbek tilshunosligida ham keyingi yillarda barqaror birliklarni faqat frazeologik hodisa sifatida emas, balki paremiologik birliklarni ham qamrab oluvchi umumiy tizim sifatida talqin qilish tendensiyasi kuzatilmoqda.

Barqaror birliklarning yana bir muhim xususiyati ularning semantik yaxlitligidir. Ko‘pincha bunday birliklarning umumiy ma’nosi tarkibiy qismlarining lug‘aviy ma’nolari yig‘indisidan kelib chiqmaydi. Masalan, “ko‘z yumdi” iborasi tarkibidagi so‘zlar alohida ma’noda qo‘llanganda oddiy harakatni bildirsa, birlik sifatida “vafot etdi” ma’nosini ifodalaydi. Mazkur holat semantik transpozitsiyaning mahsuli bo‘lib, barqaror birliklarning obrazlilik va ta’sirchanlik xususiyatlarini kuchaytiradi[44].

---

[3] Ganiyeva Sh. O‘zbek frazeologizmlari strukturasi (shakliy va mazmuniy modellashtirish). – Farg‘ona, 2017. – B. 17–18.

[4] Алефиренко Н.Ф., Семененко Н.Н. Фразеология и паремиология. – М.: Флинта, Наука, 2009. – С. 7–9

Barqaror birliklar tilning ekspressiv imkoniyatlarini boyituvchi vosita sifatida ham muhim ahamiyatga ega. Ular nutqning obrazliligini oshiradi, fikrni ixcham va ta’sirchan shaklda ifodalashga xizmat qiladi. Ayniqsa, maqol va matallar xalqning ko‘p asrlik tajribasi asosida shakllangan umumlashma hukm sifatida kommunikativ jarayonda muhim vazifani bajaradi. Shu sababli barqaror birliklar nafaqat til tizimining tarkibiy qismi, balki milliy tafakkur va madaniy tajribaning ifodasi sifatida ham e’tirof etiladi.

Barqaror til birliklarining lingvistik mohiyatini chuqurroq anglash uchun ularning funksional xususiyatlariga ham e’tibor qaratish lozim. Chunki mazkur birliklar til tizimida nafaqat nominativ, balki kommunikativ, ekspressiv va kumulyativ vazifalarni ham bajaradi. Nominativ vazifa orqali ular borliqdagi voqea-hodisalar, predmet va holatlarni ifodalasa, kommunikativ vazifa orqali muayyan axborotni ixcham va ta’sirchan shaklda yetkazishga xizmat qiladi. Ekspressiv vazifa esa nutqning emotsional ta’sir kuchini oshirib, fikrning obrazli ifodalanishiga yordam beradi. Kumulyativ vazifa esa xalqning asrlar davomida shakllangan tajribasi, hayotiy kuzatuvlari va madaniy qadriyatlarini saqlash hamda avlodlarga yetkazish bilan bog‘liqdir. Aynan shu xususiyati tufayli barqaror birliklar milliy madaniyatning o‘ziga xos xotira fondi sifatida baholanadi.

Barqaror birliklarning muhim belgilaridan yana biri ularning obrazlilik xususiyatidir. Obrazlilik til birliklarining estetik ta’sirchanligini ta’minlaydi va fikrning yanada aniq hamda ta’sirli ifodalanishiga xizmat qiladi. Masalan, “ko‘ngli tog‘dek”, “yuragi orqasiga tortdi”, “tili uzun” kabi iboralarda insonning ruhiy holati yoki xarakter xususiyatlari bevosita emas, balki obrazlar vositasida ifodalanadi. Bunday birliklar nutqning badiiyligini oshirish bilan birga, tinglovchi yoki o‘quvchi ongida muayyan tasavvur va assotsiatsiyalarni yuzaga keltiradi. Shu sababli frazeologik birliklar va boshqa turg‘un birikmalar badiiy adabiyot, publitsistika hamda og‘zaki nutqda keng qo‘llaniladi[5].

Barqaror birliklarning semantik tarkibini tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, ularda denotativ ma’no bilan bir qatorda konnotativ ma’no ham muhim o‘rin tutadi. Denotativ ma’no birlikning asosiy mazmunini ifodalasa, konnotativ ma’no undagi baholash, hissiylik va uslubiy bo‘yoqdorlikni yuzaga chiqaradi. Masalan, “oq ko‘ngil” birikmasida insonning samimiy va pok niyatliligi ifodalanadi. Bu yerda “oq” komponenti oddiy rang ma’nosidan tashqari ijobiy baholash ma’nosini ham anglatadi. Natijada birlik tarkibida milliy tafakkurga xos bo‘lgan ramziy ma’no shakllanadi. Bunday holatlar barqaror birliklarning oddiy til hodisasi emas, balki murakkab semantik tizim ekanligini ko‘rsatadi[6].

Tilshunoslikda barqaror birliklarning tasnifi masalasi ham muhim ilmiy muammolardan biri hisoblanadi. Odatda ular frazeologizmlar, maqollar, matallar, aforizmlar va turg‘un o‘xshatishlarga ajratiladi. Frazeologizmlar ko‘chma ma’noga asoslangan bo‘lib, semantik yaxlitlikka ega. Maqollar esa xalq donishmandligining umumlashgan ifodasi sifatida hukm xarakteriga ega bo‘ladi. Matallar qisqa va lo‘nda shaklda muayyan hayotiy tajribani ifodalasa, aforizmlar muallifga mansubligi va falsafiy mazmuni bilan ajralib turadi. Turg‘un o‘xshatishlar esa predmet yoki hodisaning ma’lum bir belgisini obrazli tarzda ifodalashga xizmat qiladi. Ushbu birliklarning barchasi umumiy barqarorlik va tayyorlik belgilariga ega bo‘lsa-da, ularning strukturasi, semantikasi va funksional xususiyatlarida muayyan farqlar mavjud.

[5] Ganiyeva Sh. O‘zbek frazeologizmlari strukturasi (shakliy va mazmuniy modellashtirish). – Farg‘ona, 2017. – B. 23–27.

[6] Nurmonov A. Tanlangan asarlar. II jild. – Toshkent: Akademnashr, 2012. – B. 404–406.

Barqaror birliklar zamonaviy til taraqqiyoti jarayonida ham faol rivojlanib bormoqda. Jamiyatdagi ijtimoiy-siyosiy, madaniy va texnologik o‘zgarishlar natijasida yangi turg‘un birikmalar yuzaga kelmoqda, ayrimlari esa iste’moldan chiqib bormoqda. Ayniqsa, ommaviy axborot vositalari va internet kommunikatsiyasi ta’sirida yangi tipdagi iboralar shakllanmoqda. Bu holat barqaror birliklarning tilning dinamik qatlamiga mansub ekanligini va ularning jamiyat taraqqiyoti bilan uzviy bog‘liqligini ko‘rsatadi. Shu jihatdan qaraganda, barqaror birliklarni faqat tarixiy hodisa sifatida emas, balki zamonaviy kommunikativ jarayonlarning faol elementi sifatida ham o‘rganish zarur hisoblanadi.

Barqaror til birliklarining yuqorida qayd etilgan xususiyatlari ularning lingvistik tabiatini yanada chuqurroq anglash imkonini beradi. Biroq mazkur birliklarning mohiyatini to‘liq ochib berish uchun ularning faqat struktur-semantik va funksional jihatlari bilan cheklanib qolish yetarli emas. Chunki har bir barqaror birlik zamirida muayyan xalqning tarixiy tajribasi, dunyoqarashi, urf-odatlari va qadriyatlari mujassam bo‘ladi. Shu sababli barqaror birliklarni lingvomadaniy nuqtayi nazardan tahlil qilish, ularda aks etgan milliy-madaniy mazmunni aniqlash va lingvomadaniy kodlarning ifodalanish xususiyatlarini yoritish alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Barqaror til birliklarining yana bir muhim jihatlaridan biri ularning milliy-madaniy mazmunni o‘zida mujassamlashtirish xususiyatidir. Zamonaviy lingvomadaniyatshunoslik tilni xalq madaniyatining ajralmas tarkibiy qismi sifatida talqin qiladi. Shu sababli til birliklari, ayniqsa, barqaror birikmalar xalqning tarixiy tajribasi, dunyoqarashi, urf-odatlari va qadriyatlarini aks ettiruvchi vosita sifatida qaraladi. Har bir xalqning asrlar davomida shakllangan hayotiy tajribasi til orqali avloddan avlodga o‘tadi va bu jarayonda barqaror birliklar muhim vosita vazifasini bajaradi. Ular nafaqat ma’lum bir fikrni ifodalashga, balki millatning madaniy xotirasini saqlashga ham xizmat qiladi[7]. Lingvomadaniyatshunoslik nuqtayi nazaridan qaralganda, barqaror birliklar tarkibida turli lingvomadaniy kodlar mujassamlashgan bo‘ladi. Lingvomadaniy kodlar deganda muayyan xalqning madaniy tajribasi va dunyoni idrok etish usullarini ifodalovchi belgilar, timsollar hamda obrazlar tizimi tushuniladi. Bunday kodlar barqaror birliklar tarkibida bevosita yoki bilvosita namoyon bo‘ladi. Xususan, tabiat, rang, son, hayvonot, o‘simlik, antropomorf va diniy kodlar o‘zbek tilidagi ko‘plab maqol hamda frazeologizmlarda faol qo‘llanadi. O‘zbek tilidagi barqaror birliklarda antropomorf kodlar alohida o‘rin tutadi. Insonning tana a’zolari bilan bog‘liq birliklar orqali turli ruhiy holatlar, xarakter xususiyatlari va ijtimoiy munosabatlar ifodalanadi. Masalan, “ko‘ngli tog‘dek”, “ko‘zi ochiq”, “boshi osmonga yetdi”, “yuragi keng” kabi birliklarda insonning ichki dunyosi va ruhiy kechinmalari obrazli tarzda aks ettiriladi. Bu kabi birliklar xalqning inson shaxsiga bergan bahosi hamda axloqiy me’yorlari haqida muhim ma’lumot beradi.

Barqaror birliklarda rang kodlari ham muhim lingvomadaniy ahamiyatga ega. O‘zbek madaniyatida oq rang poklik, ezgulik, samimiyat va yaxshi niyat ramzi sifatida talqin qilinadi. Shu sababli “oq ko‘ngil”, “oq yo‘l”, “oq fotiha” kabi birliklar ijobiy mazmun kasb etadi. Aksincha, qora rang ayrim hollarda g‘am-g‘ussa, tashvish yoki salbiy holatlarni ifodalashi mumkin. Masalan, “qora kun”, “qora niyat” kabi birliklarda salbiy baholash ma’nosi ustunlik qiladi. Ranglar orqali ifodalangan mazmun xalqning qadriyatlar tizimi va estetik qarashlari bilan chambarchas bog‘liqdir.

[7] Маслова В.А. Лингвокультурология. – Москва: Академия, 2001. – С. 27–35.

Barqaror birliklarda tabiat bilan bog‘liq lingvomadaniy kodlar ham keng uchraydi. O‘zbek xalqining asrlar davomida dehqonchilik va chorvachilik bilan shug‘ullangani natijasida tabiat hodisalari til birliklarida muhim obraz manbaiga aylangan. Masalan, “tog‘dek”, “daryodek”, “yer bilan bitta bo‘lmoq”, “osmondan kelmoq” kabi birliklarda tabiat unsurlari orqali inson faoliyati va ruhiyati ifodalanadi. Bunday birliklar xalqning tabiat bilan uzviy aloqada yashaganligini va borliqni tabiat obrazlari orqali anglashga moyilligini ko‘rsatadi. Hayvonot olamiga oid kodlar ham barqaror birliklarning muhim tarkibiy qismlaridan biridir. Xalq ongida shakllangan stereotiplar asosida ayrim hayvonlar muayyan sifatlarning timsoli sifatida qo‘llanadi. Masalan, sher jasorat, tulki ayyorlik, bo‘ri yirtqichlik, qo‘y esa yuvoshliq ramzi sifatida talqin qilinadi. Natijada “sher yurak”, “tulkidek ayyor”, “bo‘rining og‘zi yesa ham qon, yemasa ham qon” kabi birliklar vujudga kelgan. Mazkur birliklar xalqning hayvonot olami haqidagi tasavvurlari va baholash mezonlarini o‘zida aks ettiradi. Shuningdek, barqaror birliklar milliy qadriyatlar va axloqiy me’yorlarning til vositasidagi ifodasi sifatida ham muhim ahamiyatga ega. Masalan, “Yetti o‘lchab, bir kes”, “Kattaga hurmatda bo‘l, kichikka izzatda”, “Mehnat qilgan to‘yadi” kabi maqollarda xalqning mehnatsevarlik, ehtiyotkorlik, odob-axloq va kattalarni hurmat qilish kabi qadriyatlari mujassamlashgan. Ushbu birliklar orqali avlodlarga muayyan axloqiy me’yorlar va hayotiy tajribalar yetkaziladi.

XULOSA

Barqaror til birliklari til tizimining muhim va murakkab qatlamlaridan biri bo‘lib, ular o‘zining turg‘unligi, semantik yaxlitligi va nutqda tayyor holda qo‘llanilishi bilan boshqa til birliklaridan ajralib turadi. Mazkur birliklar tilning kommunikativ imkoniyatlarini kengaytirish, fikrni ixcham, obrazli va ta’sirchan tarzda ifodalashda muhim vosita vazifasini bajaradi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, barqaror til birliklari tarkibiga frazeologizmlar, maqollar, matallar, aforizmlar va turg‘un o‘xshatishlar kirib, ularning barchasini tayyorlik, barqarorlik hamda semantik yaxlitlik kabi umumiy belgilar birlashtirib turadi. Shu bilan birga, ular strukturasi, mazmuni va funksional xususiyatlariga ko‘ra o‘zaro farqlanadi.

Tahlillar barqaror birliklarning faqat lisoniy hodisa emas, balki muhim lingvomadaniy vosita ekanligini ham ko‘rsatdi. Ular xalqning tarixiy tajribasi, milliy dunyoqarashi, urf-odatlari, qadriyatlari va ma’naviy merosini o‘zida aks ettirib, madaniy axborotni avloddan avlodga yetkazishga xizmat qiladi. Ayniqsa, antropomorf, rang, tabiat va hayvonot kodlari orqali xalqning borliqni idrok etish usullari hamda milliy tafakkuri namoyon bo‘ladi. Shuningdek, barqaror til birliklarida mehnatsevarlik, mehmondo‘stlik, oilaparvarlik, sabr-toqat va insoniylik kabi milliy qadriyatlarning ifodalanishi ularning tarbiyaviy va ijtimoiy ahamiyatini yanada oshiradi. Shu jihatdan ular nafaqat til boyligi, balki milliy madaniyatning muhim tarkibiy qismi sifatida ham katta ilmiy qiymatga ega. Demak, barqaror til birliklarini lingvistik va lingvomadaniy jihatdan kompleks o‘rganish til va madaniyat o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni chuqurroq anglash imkonini beradi. Kelgusida mazkur birliklarni qiyosiy, kognitiv va pragmatik yo‘nalishlarda tadqiq etish lingvokulturologiya hamda zamonaviy tilshunoslik rivoji uchun muhim ilmiy natijalarni taqdim etishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Alefirenko N.F., Semenenko N.N. Фразеология и паремиология. – Москва: Флинта, Наука, 2009.
2. Berdiyorov H., Rasulov R. O‘zbek tilining paremiologik lug‘ati. – Toshkent: O‘qituvchi, 1982.
3. Ganiyeva Sh. O‘zbek frazeologizmlari strukturasi (shakliy va mazmuniy modellashtirish). – Farg‘ona, 2017.

4. Krasnyx V.V. Этнопсихолингвистика и лингвокультурология. – Москва: Гнозис, 2002.
5. Maslova V.A. Лингвокультурология. – Москва: Академия, 2001.
6. Nurmonov A. Tanlangan asarlar. II jild. – Toshkent: Akademnashr, 2012.
7. Shanskiy N.M. Фразеология современного русского языка. – Москва: Высшая школа, 1985.
8. Teliya V.N. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – Москва: Языки русской культуры, 1996.
9. Xudoyberganova D. Zamonaviy tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: Bookmany print, 2024.